

ПРАВО НА СУДОВИЙ ЗАХИСТ У КОНТЕКСТІ ЗМАГАЛЬНОСТІ СТОРІН

В. В. Сердюк,
доктор юридичних наук,
доцент, заступник керівника
апарату Вищого
спеціалізованого суду України
з розгляду цивільних
і кримінальних справ

Необхідність судової влади обумовлюється покладенням на неї особливої функції – захисту прав і законних інтересів осіб. Суд у процесі здійснення правосуддя повинен забезпечити захист усього комплексу соціально-економічних, політичних, особистих прав і свобод людини. В такому розумінні судовий захист уявляється як найвища гарантія забезпечення прав і свобод громадян та юридичних осіб, оскільки суд посідає визначене конституційними приписами положення в системі органів державної влади. Оскільки право на судовий захист закріплене і гарантоване Конституцією України, це вносить визначеність до суб'єктного складу правовідносин.

Статтею 1 Конституції України нашу державу проголошено демократичною, соціальною та правовою. У ч. 2 ст. 3 закріплено, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість функціонування держави, яка відповідає перед людиною за свою діяльність. Втілення в життя вказаних положень Основного Закону неможливе без ефективного механізму захисту прав і свобод людини і громадянина, перш за все права на судовий захист. Актуальність проблеми забезпечення цього права для ефективного функціонування правової держави пояснюється і тим, що судовий захист, з одного боку, є самостійним громадянським правом, а з іншого – гарантією забезпечення інших прав і свобод людини.

З погляду цього дослідження в контексті змагальності сторін у судовому процесі суттєвим є визначення змісту права на судовий захист. Науковці вважають Конституцію України однією з найдемократичніших і найдосконаліших у світі, зокрема її розділи I та II. Однак чи належним чином вона врегульовує питання про забезпечення права на судовий захист? Чи закріплює Основний Закон усі необхідні вимоги, без додержання яких таке право не може бути гарантоване?

Для цього проаналізуємо приписи ст. 55 Конституції України, у частині першій якої вказано, що «права та свободи людини і громадянина захищаються судом», оскільки саме це положення вбачається вихідним. Водночас правова конструкція, застосована законодавцем, не є досконалою з огляду на правила юридичної техніки. Так, із міжнародних документів щодо прав людини, зокрема Загальної декларації прав людини, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція), Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, випливає, що в них для закріплення права на судовий захист використовується інша, фундаментальна формула, зміст якої полягає в тому, що «кожен має право на судовий захист».

Однак приписи ст. 55 Основного Закону не дають можливості повною мірою досягнути змісту права на судовий захист. Наведене положення є лише «верхівкою айсберга», оскільки сутнісний зміст права на судовий захист розкривається через його елементи. Тому системний аналіз конституційних приписів дає змогу виявити групи норм, які закріплюють право на звернення до суду в конкретних випадках: 1) право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб (ч. 2 ст. 55 Конституції України); 2) право в будь-який час оскаржити в суді своє затримання (ч. 5 ст. 29 Основного Закону); 3) судовий захист права на спростування недостовірної інформації про себе та членів своєї сім'ї і права вимагати вилучення будь-якої інформації, а також право на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням такої

У статті відображено особливості права на судовий захист та механізму його реалізації у контексті змагальності сторін судового процесу.

Ключові слова: змагальність, право на судовий захист

недостовірної інформації (ч. 4 ст. 32 Конституції України). Отже, йдеться не про право на судовий захист як такий, оскільки зазначені положення підлягають застосуванню в конкретно визначених правовідносинах.

Визнання принципу прямої дії Конституції України можна розглядати як форму закріплення права на судовий захист, оскільки у ч. 3 ст. 8 встановлено, що звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина гарантується безпосередньо на підставі Конституції України. Однак і це положення проблематично визначити як закріплення права на судовий захист. По-перше, право на звернення до суду є лише одним з елементів права на судовий захист. По-друге, ч. 2 ст. 8 гарантує право на звернення до суду лише на підставі самої Конституції України. До того ж Основний Закон містить низку статей, які вимагають наявності судового рішення для обмеження певного права.

Зокрема, відповідно до ч. 2 ст. 29 Конституції України ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом. Згідно із ч. 2 ст. 30 Конституції України вмотивоване рішення суду необхідне і при проникненні до житла чи до іншого володіння особи, проведенні в них огляду чи обшуку. Частина 3 ст. 47 Основного Закону встановлює, що ніхто не може бути примусово позбавлений житла інакше як на підставі закону за рішенням суду. В цьому контексті зауважимо, що принцип непорушності права приватної власності, закріплений у ч. 4 ст. 41 Конституції України, забезпечується в тому числі і конституційним приписом ч. 6 цієї ж статті щодо можливості застосування конфіскації майна виключно за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом.

Крім того, Конституція України вимагає судового рішення і для обмеження деяких політичних прав. Так, відповідно до ч. 4 ст. 37 заборона діяльності об'єднань громадян здійснюється лише в судовому порядку. Частина 2 ст. 39 Основного Закону встановлює, що обмеження реалізації права громадян збиратися мирно, без зброї, і проводити збори, мітинги, походи та демонстрації може встановлюватися судом відповідно до закону і лише в інтересах національної безпеки та громадського порядку: з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей. Окремо слід розглянути положення ч. 1 ст. 62 Конституції України, відповідно до якого особа вважається невинною у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вина не буде доведена в законному порядку і встановлена обвинувальним вироком суду (принцип презумпції невинуватості). Отже, на жаль, норми Конституції України не дають відповіді на запитання, *що таке право на судовий захист і яка сутність цього права.*

Для вирішення питання про правове регулювання права на судовий захист доцільно звернутися до положень Закону України «Про судострій і статус суддів» та до чинних галузевих процесуальних законів. Так, у ч. 1 ст. 7 Закону кожному гарантується захист прав, свобод і законних інтересів незалежним і безстороннім судом, утвореним відповідно до закону. Наведені положення відповідають формулюванням, закріпленим у міжнародних договорах про права людини. Однак детальний аналіз ст. 7 вказаного Закону дає підстави для висновку, що надалі право на судовий захист фактично зводиться до права на звернення до суду та участі у розгляді своєї справи. Інші права і гарантії мають самостійне смислове та правове навантаження і не належать до права на судовий захист. У свою чергу, приписи чинного процесуального законодавства виокремлюють різні елементи права на судовий захист, які також викладені або як окремі процесуальні права, або як принципи судочинства. Отже, внутрішнє національне законодавство не розглядає право на судовий захист як систему встановлених прав та правових принципів.

Щодо міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, що становлять частину вітчизняного законодавства, то варто звернути увагу на приписи Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р., який закріплює обов'язковість виконання на території України, як учасника Конвенції, рішень Європейського суду з прав людини, а також використання практики цього суду.

Зважаючи на те, що право на судовий захист входить до переліку прав, що захищаються Конвенцією, доцільно виокремити ті його елементи, які є обов'язковими в сенсі практики Європейського суду з прав людини. Зокрема, у ст. 6 Конвенції закріплене право на справедливий суд: у ч. 1 цієї статті зазначено, що кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи впродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення.

Виходячи з конструкції ч. 1 ст. 6 Конвенції, у ній закріплені такі елементи права на судовий захист: а) право на розгляд справи; б) право на справедливість судового розгляду; в) право на публічність розгляду справи та проголошення рішення; г) право на розумний строк розгляду справи; д) право на розгляд справи судом, встановленим законом; е) право на незалежність і безсторонність суду.

Загалом звернення до суду ще не означає надання власне судового захисту. Тому тільки у процесі розгляду справи суд встановлює дійсність порушення прав заявника і конкретизує, яку саме

норму закону необхідно застосувати з метою їх ефективного судового захисту. Без установлення юридичних фактів та застосування правових норм, що регулюють спірні правовідносини, судовий захист відсутній.

Судовий захист неможливий без прийняття відповідним судовим органом владного акта – судового рішення, в якому іменем України закріплюється результат такого захисту, що є обов'язковим для всіх державних органів, підприємств, установ, організацій, органів місцевого самоврядування, посадових і інших осіб, і підлягає виконанню, в тому числі й у примусовому порядку, на всій території України. Судовий захист може бути ефективним, а судова влада дієвою і впливовою тільки тоді, коли реалізуються судові рішення. З реалізацією судових рішень закінчується, як правило, і сам процес судового захисту.

Нині набула популярності ідея, що гарантований Конституцією України процес судового захисту прав і свобод людини необхідно розглядати не тільки з формальної точки зору, а й обов'язково в контексті оцінки, наскільки реальними є права людини та наскільки ефективним є їх правовий захист у повсякденному житті. Вочевидь, відповідь прямо пов'язана з тим, яким є рівень забезпечення можливості людини обстоювати свої конституційні права в судовому порядку, апелюючи до неупередженого і незалежного суду виключно на основі самої Конституції.

Частиною 2 ст. 8 Конституції України встановлено, що вона має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на її основі і повинні відповідати їй. Це положення говорить про те, що Основний Закон має подвійний статус. Зокрема, з одного боку, він формально-юридично регламентує принципи, на яких здійснюється правотворчість законодавчою владою, а з іншого – Конституція України сама постає як один із продуктів правотворчої діяльності суспільства. Досліджуючи проблему судового захисту в контексті змагальності сторін, слід звернути увагу на норми ч. 3 цієї статті, які передбачають два важливі моменти: а) норми Конституції України є нормами прямої дії; б) звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується.

Конституційна норма стосовно захисту прав людини в Україні є одним з елементів чинної юридичної практики. На думку вітчизняного дослідника Р. Ю. Яценка, Конституція України втілює властиве суспільству розуміння того, в який спосіб повинна бути організована державна влада, як вона має функціонувати, на яких рівнях та за якими правилами вона взаємодіє з громадянами і суспільством у цілому [1, 251]. Оскільки судова влада є складовою державної влади, то таке визначення має до неї безпосереднє відношення.

Фактично вся Конституція України є гаран-

тією прав та свобод людини. З усіх її статей безпосередньо правам і свободам людини присвячено майже третину. На думку В. Д. Лисака, «... із 48 статей II розділу Основного Закону, присвяченого правам, свободам та обов'язкам людини і громадянина, тільки окремі частини 18 статей... є бланкетними, тобто такими, що відсилають до норм відповідного законодавства, якими врегульовуються означені правовідносини» [2, 36–39]. Приписи інших статей не мають таких відсилань і, як зазначалося вище, відповідно до положення ч. 3 ст. 8 Конституції України є нормами прямої дії.

Зауважимо, що матеріальні та процесуальні закони також створюють умови та гарантують захист основоположних прав і свобод людини. Але хто і яким чином може контролювати дотримання конституційних приписів та норм процесуального законодавства, що гарантують законність, повноту, об'єктивність, неупередженість суду і належний рівень використання процесуальних прав сторонами? На нашу думку, таким своєрідним контролером може виступати сама сторона судового процесу, адже в результаті реалізації свого права на змагальність, свободу в наданні суду своїх доказів та у доведеності перед судом їх переконливості і проявляється можливість для сторони контролювати хід судового процесу з усіма притаманними йому особливостями.

У судовому процесі сторона може вказати та довести хибність застосування тієї чи іншої норми матеріального або процесуального закону, обґрунтовано спростувати доводи протилежної сторони. У разі незгоди сторони з прийнятим судовим рішенням або будь-яким іншим, на думку сторони, порушенням з боку суду, така сторона може звернутися з відповідною скаргою до суду вищої інстанції. Фактично про всі доводи, що сторони викладають в апеляційних скаргах, вони говорять як у судових дебатах, так і в ході всього судового процесу у суді першої інстанції. Таким чином, апеляційну скаргу можна розглядати як висновок контролюючої особи (сторони) за здійсненням судочинства у ході змагальності сторін за участю суду у судовому процесі. Отже, при розгляді контрольної функції засади змагальності сторін простежується цілий ряд її особливостей, які полягають в тому, що реалізація сторонами засади змагальності: а) не дає можливості суду відступати від встановленої законодавством процедури розгляду справи; б) змушує суд застосовувати той матеріальний закон, який дійсно відповідає обставинам справи та врегульовує конкретну правову ситуацію (правовий спір), та в) однаково ставитися до сторін процесу, належно розглядати їх заяви чи клопотання.

На нашу думку, лише конституційна засада змагальності сторін відіграє таку значущу роль у контролі за всім перебігом подій у судовому процесі. Саме через її втілення повною мірою реалізуються також інші засади. Таким чином, засада змагальності опосередковано, через її контролюючу функцію, є гарантом законності, об'єктивнос-

ті, неупередженості та повноти судового розгляду справи. Ніяка інша засада не є такою універсальною і всеохоплюючою за своїм змістом та не виконує стільки функцій одночасно. Тому ми вважаємо, що засада змагальності заслужено посідає чільне місце серед інших основних конституційних засад судочинства.

Виходячи з викладеного, можемо зробити висновок, що, незалежно від форми судочинства, вся діяльність суду зводиться до пошуку та встановлення істини у тій чи іншій справі. Як вважав свого часу російський дослідник другої половини XIX ст. М. М. Троїцький, істина (*veritas*), або істинне припущення, – це відповідність ствердження або заперечення якого-небудь співвідношення його дійсній наявності чи відсутності між існуючими співвідношеннями речей, їх ідей і законів [3, 56]. На нашу думку, якщо ми дійсно прагнемо змагального судового процесу, то повинні відійти від обов'язку суду шукати істину. Пошук істини має бути обов'язком для сторін, як це передбачено, наприклад, у ЦПК України. Однак, інші процесуальні закони України зобов'язують суд поряд із сторонами проявляти власну ініціативу у пошуку доказів (вважайте – істини). За дійсно змагального процесу суд має встановлювати істину в ході змагання сторін, ґрунтуючись на доказах, доводах та запереченнях, що їх надають сторони та інші учасники судового розгляду, а не шукати її за власною ініціативою, адже «у спорі народжується істина».

Оскільки сторони зацікавлені у позитивному вирішенні для себе судової справи, то змагальність сторін у судовому процесі є і гарантією ефективності судочинства. Офіційно про «ефективність» вперше було зазначено у Загальній декларації прав людини, прийнятій і проголошеній резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р. Наведене практично повністю знайшло своє підтвердження у ст. 6 Конвенції [4].

Судова реформа в Україні, що є складовою правової реформи, полягає не тільки в прийнятті нових змін чи доповненні чинних законодавчих актів, запровадженні організаційних новел, удосконаленні правозастосовчої практики тощо. Вона вимагає і проведення системних теоретичних досліджень, пов'язаних з аналізом існуючого стану речей у судовому устрої і судочинстві, відпрацювання науково обґрунтованих рекомендацій щодо їх оптимізації і підвищення ефективності та критичного розгляду пропонуваніх реформаторських рішень. Концептуальним положенням судової реформи повинно стати підвищення ефективності судового захисту людини.

Донедавна судова реформа зводилася до створення нових та внесення змін до діючих нормативно-правових актів у сфері матеріального права, результатом чого є прийняття нового ЦК України та ГК України. Але, займаючись визначенням різного роду прав, які можуть мати громадяни та організації, законодавець звертав мало

уваги на необхідність закріплення відповідних засобів, за допомогою яких можливо було б людині відстояти своє порушене право. При цьому йдеться не тільки про закріплення разом із правами і засобів їх судового захисту, а й про детальну та цілісну розробку процедур такого захисту.

Отже, досягнення ефективного рівня захисту прав та інтересів вбачається нагальним завданням судової реформи. Водночас, ефективність захисту не досягається лише шляхом створення системи юрисдикційних органів. Реально існуюче право може бути не захищене з причин відсутності чи недосконалості юридичних процедур. Тому чекає свого вирішення питання про якість, ефективність власне процедур захисту, з урахуванням того, як вони впливають на захист матеріального права. На наш погляд, дослідження зазначених питань є можливим у рамках категорії механізму захисту суб'єктивних прав.

Проблема змагальності повинна розглядатися не тільки як принцип судочинства або його конституційна засада. Цінність її дослідження можливо збільшити, вивчаючи феномен змагальності з указаних позицій, оскільки вихід за встановлені рамки судового процесу дає змогу по-іншому оцінити дію змагальної засади у судочинстві. Теоретичну основу зазначеного питання складають праці радянських та сучасних вітчизняних правників. Основні напрацювання зводяться до того, що: 1) механізм захисту суб'єктивних прав виокремлюється як категорія, за допомогою якої можливо дати аналіз конкретним механізмам захисту – судовому, адміністративному, нотаріальному, третейському тощо; 2) аналіз змагальності у судовому механізмі захисту дає змогу визначити теоретичні підходи до відображення ролі і функцій змагальної засади у процесі та його співвідношення з повноваженнями суду.

Найбільш розвиненим з усіх існуючих вбачається судовий механізм захисту, при цьому суттєвим елементом такого виду захисту прав є методи встановлення фактичних обставин справи. Від того, як утілюються ці методи, залежить ефективна реалізація матеріально-правової норми, захист порушеного або оспорюваного права. Конституємо, що зарубіжна процесуальна доктрина розглядає змагальність, швидше, не як принцип судочинства, а як взаємопов'язану сукупність методів, що забезпечують ефективне вирішення спору. Саме з урахуванням наведеного проводиться поділ на змагальне і слідче судочинство, причому в основі такого поділу лежать роль і функції суду щодо дослідження матеріальної сторони справи.

Однак розмежування судового процесу на змагальний і слідчий багато в чому є умовним. У країнах континентальної Європи судочинство пройшло шлях від «чисто» змагального процесу до підсилення ролі суду та наділення його повноваженнями стосовно корекції змагальності сторін. Тим часом загалом судовий процес зберігає свою змагальну основу. Зокрема, це пов'язано з іншою, аніж у країнах загального права, концеп-

цією змагальності – зростання ролі суду розглядається не як суперечність змагальному началу, а як його доповнення у сенсі оптимізації процесу, виходячи із соціально-економічних потреб.

У цьому контексті необхідно звернути увагу на те, що російська дореволюційна теорія судочинства, зокрема Є. В. Васьковський, розглядала змагальність і як принцип процесу, і як механізм дослідження фактичних обставин справи, що визначалися процесуальним становищем суду і сторін процесу. Незважаючи на відмінність концепцій, поглядів і підходів, загальним у доктрині було невизнання «чисто» змагального судочинства з одночасним обґрунтуванням необхідності надання суду відповідних повноважень щодо безпосереднього керівництва матеріальною стороною процесу [5, 211]. Розвиток російського процесуального законодавства кінця XIX – початку XX століть також характеризується поступовим зростанням повноважень суду у питаннях збирання та дослідження доказів. Таке зростання було б незначним, якби суд не отримав більш повноваження, оскільки, на думку російського дослідника С. А. Шишкіна, змагальний за своєю суттю процес доповнився «інструкційним принципом» [6, 132].

Сучасна вітчизняна теорія процесуального права розглядає змагальність практично завжди як засаду судового процесу, що відображено у відповідних нормах процесуального законодавства, зводячи її лише до змагальної форми. Ми вважаємо, що для розуміння змагальності необхідним є застосування більш комплексного підходу – змагальність повинна розглядатися як одна із характеристик процесу, що визначає його розвиток з точки зору матеріальної (змістової) сторони.

Змагальність характеризує судовий процес не тільки як зміст, але і в сенсі його форми – це змагання сторін у доказуванні своєї правоти, в обґрунтованості власної позиції. Однак аналіз концептуальної і практичної основи змагальності

показує, що переваги змагальної системи судочинства – відповідність інтересам сторін, ретельність відпрацювання фактичного матеріалу сторонами, чесність і справедливість змагання – можуть обернутися його недоліками. «Чиста» змагальність не є здійсненою, для цього потрібні відповідні стримувальні бар'єри. Але навіть за наявності таких перешкод залишаються проблеми, найсуттєвіша з яких – забезпечення юридичної і фактичної рівності сторін у судовому змаганні з позицій виокремлення змагальності як сукупності взаємопов'язаних методів дослідження фактичних обставин справи, тобто тоді, коли судочинство може бути побудоване саме у такий спосіб.

Навряд чи є можливим законодавче конструювання ідеальної моделі змагальності сторін у судовому процесі. Оптимальне змагальне судочинство є продуктом історичних, соціальних, економічних, морально-етичних чинників. Тому змагальний процес, що існує у країнах загального права, не може слугувати еталоном для конструювання вітчизняної моделі змагальності судочинства. Водночас недоліки змагального процесу диктують необхідність збереження повноважень у цій сфері за судом, причому наявність у нього повноважень щодо збирання доказів не є відображенням принципу матеріальної (об'єктивної) істини. Повноваження суду більшою мірою визначаються співвідношенням приватноправової природи і публічних аспектів окремих видів судочинства.

Виходячи з наведеного, не можна визнати правильним те, що чинне процесуальне законодавство загалом ґрунтується на правах тільки сторін і не містить норм, які прямо надають суду повноваження щодо безпосереднього збирання доказів. У контексті реалізації права на судовий захист змагальний судовий процес припускає існування визначених стандартів, дотримання яких спрямовується на забезпечення чесності змагання, та відповідальності за їх недодержання чи нехтування під час вирішення спору в суді.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Яценко Р. Ю. Система принципів правотворчої діяльності та їх законодавче забезпечення / Р. Ю. Яценко // Держава і право : зб. наук. праць (Юридичні і політичні науки) ; вип. 44. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – 2009. – 744 с.
2. Лисак В. Д. Судовий адміністративний процес в Україні у контексті Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод / В. Д. Лисак // Вісник Верховного Суду України. – 2007. – № 1. – С. 36-39.
3. Троїцький М. М. Учебник логики : в 3 кн. / М. М. Троїцький. – М., 1886. – Кн. 1. – 289 с.
4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. / Рада Європи : офіц. вид. // Офіційний вісник України. – 1998. – № 13. – Ст. 270.
5. Васьковський Е. В. Курсь гражданского процесса : в 2 т. / Е. В. Васьковский. – М. : Изд. бр. Башмаковъ, 1913. – Т. 1: Субъекты и объекты процесса, процессуальные отношения и действия. – 1913. – 703 с.
6. Шишкин С. А. Состязательность в судебном механизме защиты гражданских прав : дисс. ... канд. юрид. наук / С. А. Шишкин. – М., 1996. – 185 с.

Сердюк В. В. Право на судебную защиту в контексте состязательности сторон

В статье отобраны особенности права на судебную защиту и механизма его реализации в контексте состязательности сторон судебного процесса.

Ключевые слова: состязательность, право на судебную защиту

Serdyuk Valentyn. The right to judicial protection in the context of the adversariality of parties

The article is particularly the right to judicial protection and the mechanism of its implementation in the context of adversarial litigation.

Key words: adversariality, right to judicial protection